

Едуард Щербенко

«ГОРЕ ОТ УМА» ЯК ДЗЕРКАЛО ПРОВАЛУ РОСІЙСЬКИХ РЕФОРМ

У статті автор розглядає класичну п'єсу Грибоєдова, що стала однією з складових творення російської ідентичності, як текст, у якому виявлено ключовий пункт невдачі політичних реформ у російській історії.

Ключові слова: барство, Грибоєдов, політичні реформи, Росія.

Scherbenko E. 'Woe from Wit' as a reflection of failure of reforming in Russia. In this article author studies Griboedov's masterpiece, one of the basic elements making Russian identity as a work where the key point of failure of political reforms in Russia is exposed.

Key words: barstvo, Griboedov, political reforms, Russia

П'єса Грибоєдова, яка є одним з наріжних каменів російської ідентичності, традиційно трактується як передвістя перемоги сил прогресу над тим, що віджило. Водночас, поза увагою при цьому залишається, що протягом XIX–XX ст. Росія знала як мінімум п'ять спроб реформ (Олександра I, Олександра II, Миколи II, «перестройка» і вже у постсоветський час реформи, пов'язані з іменами Єльцина і Гайдара; частина істориків додасть до них також НЕП і «відлигу»). Проте кожного разу російська модернізація ніби захилялася і за нею слідувала контрреформа. Чи не виходить, що життя незмінно спростовує передвістя світлого майбутнього, провіщене грибоєдівським героєм; що бачення автором перспектив виявилось обмеженим, бо він не врахував певного чинника подій? Ми, натомість, хотіли б запропонувати альтернативне прочитання грибоєдівського

шедевра як виявлення пункту, на якому, коли проминати його, зазнаватимуть краху всі російські реформи.

Найперше відзначимо, що «Горе от ума» має справу з чаадаєвським питанням (коментатори розійшлися щодо того, чи списаний головний герой, який у ранній редакції комедії мав прізвище Чадський, з цього першого російського інтелектуала) про місце розуму в устрої російського життя. За відомим висловом Чаадаєва: «На що потрібна думка у Франції? Щоб висловити її. На що потрібна думка у Німеччині? Щоб обдумати її. На що потрібна думка в Англії? Щоб реалізувати її. На що потрібна думка в Росії? Ні на що». І в тексті Грибоедова постає світ, у якому рівно приватна й громадська сфери людської комунікації організовані у спосіб, що внесення до них начала розуму дезорганізує ціле.

Звернемо увагу на парадоксальну річ. Усі персонажі у комедії тільки й говорять про ум як позитивну цінність: «Он слова умного не выговорил с роду, Мне все равно: что за него, что в воду» (каже Софія про Скалозуба); «нельзя не пожалеть, что с этаким умом» (мовить Фамусов про Чацького), «зато поздравь: с людьми теперь я знаюсь умнейшими» (Репетілов про таємні зборища, слід розуміти, майбутніх декабристів). Та й вердикт щодо Чацького, пам'ятаємо, гласить, що він втратив розум. Отже, розум тут аж ніяк не засуджується, ба більше, вітається – щоправда, не всякий: як мовить Софія, критикуючи ум «скорый и блестящий»: «да этакий ли ум семейство осчастливит». Отже, не просто розум, але певного виду. Який же?

Ключ до побудови цього світу ми знаходимо у двох монологів Фамусова. От він описує, сказати б, «першоклітинку» кар'єри зразкового царедворця:

На куртаге ему случилось обступиться;
 Упал, да так, что чуть затылка не пришиб;
 Старик захохотал, голос хрипкий;
 Был высочайшею пожалован улыбкой;
 Изволили смеяться; как же он?
 Привстал, оправился, хотел отдать поклон,
 Упал вдругорядь – уж нарочно,
 А хохот пуще, он и в третий так же точно.
 А? как по-вашему? По-нашему смышлен.
 Упал он больно, встал здорово.

За то бывало в вист кто чаще приглашен?
Кто слышит при дворе приветственное слово?
Максим Петрович. Кто пред всеми знал почет?
Максим Петрович! Шутка!

В чины выводит кто и пенсии дает?

Максим Петрович! Да! Вы, нынешние, – нутка!» [1, с. 35]
а ось, далі, із Скалозубом, він же розгортає весь обшир
цього устрою, що охоплює цілий московський світ («на
всех московских есть особый отпечаток»); молодих і
старих, жінок і дочок:

А дамы? – сунься кто, попробуй, овладей;
Судьи всему, везде, над ними нет судей;
За картами когда восстанут общим бунтом,
Дай бог терпение, ведь сам я был женат.
Скомандовать велите перед фрунтом!
Присутствовать пошлите их в Сенат!
Ирина Власьевна! Лукерья Алексевна!
Татьяна Юрьевна! Пульхерия Андревна!

А дочек кто видал, всяк голову повесь... [1, с. 46]

А тепер подивимось, який виглядає це в макромас-
штабі зображене суспільство на прикладі окремої суспіль-
ної «клітинки» – подружжя Горичів. «Платон Михайлыч
мой единственный, бесценный», – каже про нього дружина:

Теперь в отставке, был военный;
И утверждают все, кто только прежде знал,
Что с храбростью его, с талантом,
Когда бы службу продолжал,

Конечно был бы он московским комендантом [1, с. 77].

Отримуємо ми вірчі грамоти й від Чацького: справді,
давній друг, якого він радий бачити. І раптом, після
перших слів привітань, Платон Михайлович як зникає: на
репліки, звернені Чацьким до нього, суціль відповідає
дружина: що він любить, як почувается і т.д.; водночас,
даючи чоловіку дрібні вказівки застібнутися, відійти від
дверей, бо дме тощо. Від московського коменданта Плато-
на Михайловича – тезки найбільшого грецького філософа
й архістратига небесних сил, залишився «Попош», як
чуємо під час роз'їзду гостей. Тож «муж-мальчик, муж-
слуга из жениных пажей» – як сформулює Чацький?
Більше того.

Літературознавці звернули увагу на паралелізм: «Мой
муж, прелестный муж», – каже Наталя Дмитрівна про

чоловіка Чацькому, а трохи далі Молчалін, на балу, тими самими словами про собачку Хльостової: «Ваш шпиц, прелестный шпиц». Випадковість? Але ось бал закінчено, і Хльостова звертається до Молчаліна:

Молчалин, вон чуланчик твой,

Не нужны проводы, поди, господь с тобой. (*Молчалин уходит к себе в комнату*) [1, с. 122].

І трохи згодом, як Ліза стукає до нього в двері, ремарка автора: Молчалин (*потягивается и зевает*) [1, с. 125].

Здавалося, навіщо автору позначати такі подробиці? Чи перший-ліпший актор не зможе сам додуматися зобразити це, якщо персонаж спав? Для чого вставляти це в довершений текст?

Але чи бачили ви колись собаку, який вилазить з конури? Він *потягується і позіхає*. Тоді все стає на місце.

З історії знаємо, що дворянство в Росії пішло з опричинни. А символами останньої були собача голова і мітла.

Відтак у країні маємо царя (божою милістю), царських псів та решту, з якої беруться ресурси.

І ця модель, запроваджена Грозним, відтворена у дворянстві за Петра, відтворена знов у «внутрішній партії» часів СРСР і, схоже, відтворювана у нинішній Росії у вигляді, назвемо умовно, «присяжного олігархату», – залишається робочою на російській території. Її й висвітлено у Грибоедова.

«Ему дан с бантом, мне на шею», «и верхние выводят нотки», «а я забился там, в портретной», «он в доме здесь живет, великая напасть! Шел в комнату, попал в другую» – це про людей чи про собак? «От головы до пяток на всех московских есть особый отпечаток», «Наши строгие ценители и судьи». «Мой муж, прелестный муж» – «ваш шпиц, прелестный шпиц».

І коли Хльостова, розповівши, що від нудьги взяла з собою «арапку-девку да собачку», продовжує:

Представь: их как зверей выводят напоказ...

Я слышала, там... город есть турецкий... [1, с. 87]

– нащо ходити далеко, коли московський комендант пускається за командою в танець, колезький асесор упадає коло моськи, а царедворці б'ються потилицею об підлогу на царських прийомах? «Минуй нас пуце всех печалей и барский гнев, и барская любовь» – але ж тут, у

московській стороні, вона може бути лише барською: «в карете барыня-с и гневаться изволит».

На цьому тлі прояснюється й роль Чацького: за своїми рефlekсами він плоть від плоті цього суспільства: служити радий, без краю захоплений жіноцтвом («как Софья Павловна у вас похорошела», те саме щодо Наталії Дмитрівни: «похорошели страх» і т.д.; і про мундир: «кто б тогда за всеми не повлекся? Когда из гвардии, иные от двора Сюда на время приезжали: Кричали женщины: ура! И в воздух чепчики бросали!») – але розум заважає: заважає просто прислужуватися і мати дітей.

Звернемо увагу на промовисту деталь: люди, які прислужують молодим панам, позбавлені такої простої речі, як сон: Ліза дістає відмову, коли проситься спати (з цього повідомлення починається п'еса); Молчалин вдень має бути при Фамусові для паперів, а вночі проводити час з «барышнею»; але на що, здається, не звертали увагу так само ставиться до своїх *людей* молодий герой: пам'ятає, в останній дії він не може виїхати від Фамусова («вишь, кучера найти не могут», – повідомляє йому лакей)? Випадковість? Але згадаймо, що каже Чацький на початку п'еси (коли «Чуть свет уж на ногах»):

Я сорок пять часов, глаз мигом не прищура,
Верст больше седьмисот пронесся, ветер, буря;
И растерялся весь, и падал сколько раз –
И вот за подвиги награда! [1, с. 22]

– тобто, сорок п'ять годин везти пана до Москви, потім від Фамусова до дому, потім знов до Фамусова: отже, третю добу кучер мав не змикати очей.

І коли у фіналі Фамусов, з'явившись на чолі натовпу слуг зі свічками, застає Чацького з донькою й напускається на перших:

В швейцары произвел ленивую тетерю,
Где был? куда ты вышел?
Сеней не запер для чего?
И как не досмотрел? и как ты не дослышал?
В работу вас, на поселенье вас:
За грош продать меня готовы [1, с. 131]

– то перед нами апофеоз прояву світу, коли через химеру молодого пана – адже те, що Софія не любить, йому ясно; в Сибір без суду (як повідомляє коментар до п'еси, саме в роки, коли вона писалася, пани знов

отримали дозвіл своєю волею відправляти кріпаків на заслання) мають відправитися такі ж самі *люди*, щодо долі яких герой побивався трохи раніше; – і захищати їх нема кому.

І тепер задамо собі запитанням: яка ж позитивна програма, проголошена героєм (через що, мабуть же, він і з міністрами розірвав: чи не занадто вона революційна? – правда, дивно, що «всі», як зауважує Фамусов, засуджують, що герой не йде на службу). Але, як зазначив один з літературознавців, усе, що вона включає в себе, це: особиста гідність, чесне виконання службових обов'язків, право не служити, а подорожувати або жити в селі, займатися науками чи мистецтвами і все. Проте тут перераховано лише те, що було даровано дворянам у Маніфесті про вольності дворянства (1762), тож нічого революційного вона не містить [2, с. 291]. Про скасування кріпацтва в жодному місці тут не йдеться. (Згадаймо, між іншим, сцену на балу, де Фамусов і Хльостова цілих одинадцять реплік сперечаються, три чи чотири сотні душ мав Чацький: це автор так довго характеризує порожні інтереси персонажів, – чи радше слід бачити тут неявне повідомлення, що герой продав сотню душ, аби мати за що подорожувати? – інших джерел надходжень, крім маєтку, в нього ж немає: календар Фамусова за цим ще не встиг, а «сарафанна пошта» Хльостової – так). Тоді не дивно, що весь шум, зчинений героєм, залишається побиванням Фамусова щодо того, «что будет говорить княгиня Марья Алексевна»; герой це лише *infant terrible*, якому ще просто, за висловом п'єси, належить «перебіситися»: Москві, про яку він так *grізно*, відзивається він анітрохи не загрожує.

І так у змальованому світі проступає цілісність: тут усі, від «мала до велика», не знають, куди подітися від нудьги: одні захищаються від неї «арапкою-дівкою та собачкою», другі любощами, ще хтось подорожами (до речі, якщо герой подорожував, лікувався на кислих водах, був у Петербурзі, приїхав до Москви, тепер вирушає шукати по світу куточок для скривдженого серця, – коли ж він «в науки вперит ум, алчущий познаний?»); якщо ти належиш до барського світу, де все за тебе роблять інші, – розум тобі не потрібний. І це захоплює найвищий щабель суспільства (риба ж гние з голови). Згадаймо ще раз сцену,

де монаршою посмішкою дарують вельможу, який, кумедно падаючи, потішив государиню: «старик заохал, голос хрипкий; был высочайшею пожалован *улыбкой*» – але ж, як зауважить вельможна старенька щодо Чацького: «над старостью смеяться грех». Якщо справи тут немає ні в кого (бо «дело... не приспело» – а слово ж і діло государеві; й чи може бути, щоб велика країна хоч якийсь момент була без діла); вся ця величезна махина, що зветься Росією (звернемо увагу, у Грибоедова в п'єсі з географічних назв російських згадуються три: Твер, Нижній Новгород і Саратов – всі на Волзі; таким способом в опис розширено включається весь російський світ), виявляється існуючою невідь для чого, – над чим і замислився Чаадаєв; і якщо Москва постає барським світом, вона може запропонувати світу лише *барський* гнів і *барську* любов.

Отже, ми можемо підсумувати викладене. У Грибоедова змальовано світ, де через барство, яке просякнуло всі його пори («и в женах, дочерях к мундиру *та же* страсть»), склалися форми комунікації, рівно приватної й публічної, де розум виявляється непотрібним: у першій «чтобы иметь детей, кому ума не доставало», у другій найголовніше «сгибаться в перегиб» і бути скоморохом. Внесення ж розуму дезорганізує ці пружини, порушуючи чистоту руху. Отже, кожна російська модернізація впирається у цей пункт: доки російське суспільство не зможе відмовитися від спадщини барства, яке встигло залишити слід у рефлексах і рядових росіян (досить подивитися на масово висловлюване на сьогоднішніх російських інтернет-форумах барське презирство щодо практично всіх незалежних країн, які постали з колишніх союзних республік), розум не стане основою російської політики: як каже російське прислів'я, «умной спеси не бывает». Треба обирати: барство або розум.

1. Грибоедов А.С. Горь от ума. – М., 1988.

2. Див.: Пиксанов Н.К. Социология «Горь от ума» // «Век нынешний и век минувший...»: Комедия А.С.Грибоедова в русской критике и литературоведении. – СПб, 2002.